

УДК 343.2/.7

О. В. КУЗЬМЕНКО**ЕВОЛЮЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ВІКОВУ ОСУДНІСТЬ
І КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДІТЕЙ**

У статті досліджується розвиток правової думки України в аспекті уявлень про вікову осудність і кримінальну відповідальність неповнолітніх. Встановлюються соціально-економічні та політичні чинники зазначеного процесу, визначаються його етапи і тенденції. Здійснюється порівняльний аналіз документальних джерел та відповідних правових пам'яток в історії України. Особливістю статті є вивчення процесу становлення раннях в історичному аспекті уявлень про можливість дитини с певного віку нести кримінальну відповідальність за вчинені злочини.

Ключові слова: вікова осудність, дитина, кримінальна відповідальність, злочин, суд, комісії у справах неповнолітніх, покарання, заходи медичного та педагогічного впливу.

Вступ. Злочинність неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених та практиків. Це зумовлено не тільки тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого роду, а й тим, що в даний час підлітки – одна з найбільш кримінально уражених верств населення. На сьогодні суспільство та держава не можуть забезпечити ефективну систему попередження злочинності серед неповнолітніх. За сучасних умов розвитку суспільства визнається, що для неповнолітніх злочинців недостатнім є застосування лише медико-педагогічних заходів. У певних випадках держава змушена притягувати їх до кримінальної відповідальності. Проте і суворі каральні підходи, як показує історичний досвід, не виправдали себе. Інтеграція України в міжнародну спільноту неможлива без повного приведення національного законодавства у відповідність до загальновизнаних міжнародних стандартів, які закріплені в міжнародно-правових актах. Ідеться про: Керівні (Ер-Рядські) принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх; Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила); Конвенцію про права дитини; Правила ООН, які стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у вирішення проблем кримінальної відповідальності неповнолітніх зробили у своїх працях такі вчені, як В. І. Арькова, З. А. Астерімов, В. М. Бурдін, Г. С. Гаверов, Н. І. Гуковська, А. І. Долгова, І. О. Кобзар, Л. М. Кривоченко, Г. М. Мінковський, Е. Б. Мельникова, В. Ф. Мороз, В. С. Орлов, А. А. Прімаченко, І. М. Сабіров, Н. К. Семернева, М. О. Скрябін, К. К. Сперянський, М. С. Таганцев, А. П. Тузов, О. І. Чернишов, О. П. Чугаєв, Я. М. Шевченко, А. Е. Якубова.

Водночас питання залишилися недостатньо дослідженими або недослідженими взагалі. До числа таких мало розроблених проблем належать, зокрема: необхідність подальшої диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх різного віку; забезпечення прав неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; вікова неосудність; правова природа примусових заходів виховного характеру; система особливих покарань для неповнолітніх; створення гнучкої системи заходів впливу на поведінку неповнолітніх, яких було звільнено від реального від-

бування покарання з випробуванням.

Метою цього дослідження є вивчення правової думки України в аспекті уявлень про вікову осудність і кримінальну відповідальність неповнолітніх, встановлення соціально-економічних та політичних чинників зазначеного процесу, визначення його етапів і тенденцій.

Матеріали і результати дослідження. Зростання молодіжної злочинності в сучасних умовах робить актуальним вивчення історії становлення вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх. Давні пам'ятки законодавства не містять положень про особливості кримінальної відповідальності дітей [4, с. 36–40]. Лише в Соборному Уложенні 1649 р. зазначалося, що осіб віком до 15 років не слід допускати до цілування хреста, якщо вимагались свідчення під присягою. Слід зазначити, що це положення стосувалося не матеріального, а процесуального права. Тільки в Новоуказаних статтях 1669 р. з'явилося положення, яке забороняло карати смертною карою дитину віком до 7 років, якщо вона вчинить вбивство. Це була перша спроба законодавчого вирішення питання про вікову неосудність неповнолітніх, яка встановлювала певну межу для здійснення кримінально-правового впливу на них. У Військовому статуті Петра I вказувалося, що покарання за крадіжку пом'якшується або особа взагалі не карається, якщо це дитина і вона може бути віддана батькам на виховання [5, с. 363]. Проте в згаданому джерелі не були визначені межі дитинства. Разом з тим Статутом була закріплена ідея не тільки виключення відповідальності дітей, а й її пом'якшення. І якщо погляди на вікові межі кримінальної відповідальності неповнолітніх далі в історії України змінювались, то незмінним залишався принцип її пом'якшення.

Нову спробу законодавчого вирішення питання про вікову неосудність було зроблено указом Катерини II в 1765 р. Цей акт тривалий час визначав особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. За цим указом була встановлена повна неосудність осіб віком до 10 років, а щодо дітей від 10 до 17 років передбачалося обов'язкове пом'якшення покарання [1, с. 419]. За магдебурзьким правом неповнолітні звільнялись від страти та тілесних покарань. До цієї категорії осіб відносилися хлопчики віком до 14 та дівчата – до 13 років [1, с. 235]. Звід законів Російської імперії в редакції 1842 р. передбачав, що малолітніх у віці до 10 років

слід вважати повністю неосудними і віддавати без покарання на перевиховання батькам чи опікунам [2, с. 94]. В той же час особи віком від 10 до 14 років, які вчиняли злочин «з розумінням», підлягали відповідальності на загальних підставах, за винятком каторжних робіт та деяких інших покарань. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. встановило, що особа може бути притягнута до відповідальності з 10-річного віку. Для більш старших дітей, що вчинили суспільно небезпечне діяння, встановлювалися пільгові умови призначення покарання. За необережні злочини неповнолітні не підлягали покаранням взагалі та віддавалися батькам та опікунам для домашнього виправлення. У випадку, коли щодо дитини приймалося рішення про позбавлення волі, Уложення забороняло її тримання разом із дорослими злочинцями. Уложення 1845 р. було першим актом, який досить детально регулював особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх [1, с. 11]. Кримінальне уложення 1903 р. встановлювало, що діти до 10 років є неосудними. В той же час підлітковий і юнацький періоди (10–17 років) пов'язувалися з умовною осудністю. Інакше кажучи, неповнолітній підлягав кримінальній відповідальності лише в тому разі, коли було встановлено, що під час вчинення суспільно небезпечного діяння він усвідомлював характер своєї поведінки та керував нею. Кримінальне законодавство Російської імперії середини XIX – початку XX ст. передбачало можливість направлення дітей віком від 14 років, що вчинили злочин, на перевиховання до монастирів [6, с. 12–13].

Першим правовим актом радянської влади про кримінальну відповідальність підлітків був декрет РРФСР від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх». В цьому документі зазначалось, що суди та тюремне ув'язнення для згаданої категорії осіб скасовуються. Неповнолітніми тоді вважались діти віком до 17 років. Справи про злочинні дії останніх входили до компетенції вказаних комісій. В той час радянська влада вважала, що до неповнолітніх злочинців замість покарання слід застосовувати лише медико-педагогічний вплив. Ідеологічним підґрунтям такої кримінальної політики було тодішнє уявлення більшовицького керівництва, що дитяча злочинність є продуктом буржуазного суспільства. Але незабаром ця політика стає більш суворою. У березні 1920 р. вийшов декрет РНК РРФСР «Про справи неповнолітніх, які обвинувачуються в суспільно небезпечних діяннях». В цьому документі передбачалась можливість віддання підлітка віком від 14 до 18 років до суду, якщо він вчинив злочин і було недостатньо застосувати до нього медико-педагогічні заходи [5, с. 23]. В згаданому декреті мала місце політична складова. Законодавець намагався виключити з правничої термінології термін «розуміння», який використовувався в дореволюційному буржуазному законодавстві. Таким чином в радянському законодавстві про кримінальну відповідальність неповнолітніх втрачався з ідеологічних причин інститут вікової осудності людини [3, с. 58]. Незважаючи на те, що кримінальне законодавство союзних республік за загальним правилом дублювало закони РРФСР, в УРСР діяли певні нормативні положення, які застосо-

увались лише в Україні. Більше того, декрети УРСР в цій галузі були ліберальнішими в порівнянні з аналогічними актами РРФСР, бо передбачали ширший спектр можливостей для застосування до неповнолітніх правопорушників медико-педагогічних заходів. Починаючи з 1922 р., на зміну вказаним декретам прийшло кодифіковане законодавство. КК УРСР 1922 р. посилював кримінальну відповідальність неповнолітніх. В жовтні 1924 р. були прийняті Основні начала кримінального законодавства СРСР та союзних республік. Цей нормативний акт ще більш посилював відповідальність неповнолітніх за вчинення злочинів, оскільки на відміну від КК 1922 р. на перше місце ставив питання про застосування до підлітків віком від 14 до 16 років заходів судово-виправного, а не медико-педагогічного впливу. КК УРСР 1927 р. знову ставить на перше місце питання про застосування до зазначеної вище вікової підгрупи неповнолітніх злочинців медико-педагогічних заходів. Йдеться про: встановлення щодо підлітка опіки; віддання дитини під нагляд батькам або родичам; поміщення її до спеціальних виховних закладів. Дослідники зазначають, що КК УРСР 1927 р. переважно відтворював положення КК 1922 р. При цьому він був більш м'яким щодо неповнолітніх, ніж останній, бо розширював діапазон застосування до юних правопорушників заходів медико-педагогічного характеру [6, с. 19].

З 1935 р. знову посилюється каральна політика радянської влади щодо неповнолітніх. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 квітня зазначеного року «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» було встановлено, що підлітки, починаючи з 12-річного віку, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності із застосуванням до них усіх заходів кримінального покарання. Підставою для цього могло бути: вчинення ними крадіжок; заподіяння насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв; вбивство або спроба позбавлення потерпілих життя [6, с. 46]. В цьому ж році Президія Верховної Ради СРСР роз'яснила, що неповнолітні підлягають кримінальній відповідальності не лише за умисні, а й за необережні злочини. Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» були скасовані комісії для неповнолітніх. Перелік злочинів, відповідальність за які починалася з 12-річного віку, був доповнений указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1940 р. «Про кримінальну відповідальність за дії, які можуть викликати аварію поїздів». Цим документом передбачалося, що діти, які розкручують рейки, підкладають на них предмети, що можуть викликати аварію поїздів, притягуються до кримінальної відповідальності із застосуванням всіх заходів кримінального покарання [6, с. 92]. Все це свідчить про посилення кримінальної відповідальності неповнолітніх в той час. Фактично в Україні існувало два віки кримінальної відповідальності дітей: загальний (14 років) та знижений (12 років). Суд вже не повинен був щоразу ставити питання про застосування до неповнолітніх віком від 14 до 16 років заходів медико-педагогічного впливу, – це стало правом суду. До неповнолітніх злочинців застосовували в цей час загальні покарання і не було передбачено пільго-

вих особливостей їх використання.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня 1941 р. був встановлений загальний для всіх союзних республік вік кримінальної відповідальності неповнолітніх. Зокрема, було передбачено, що неповнолітні за злочини, не вказані в указах від 7 квітня 1935 р. та від 10 грудня 1940 р., притягувались до відповідальності починаючи з 14-річного віку. Для КК УРСР 1927 р. це не потягнуло за собою ніяких змін, оскільки віком, з якого починалась кримінальна відповідальність, і далі було 14 років.

Новим етапом у розвитку кримінального законодавства про відповідальність неповнолітніх стали Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, прийняті Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 р. Відповідно до цих Основ був прийнятий КК УРСР 1960 р., який діяв в Україні до 1 вересня 2001 р.

Завершальним етапом розвитку союзного кримінального законодавства стало прийняття в 1991 р. Основ кримінального законодавства Союзу та Союзних республік, які вперше в історії розвитку союзного кримінального законодавства містили окремий розділ «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх». Але з відомих причин вони так і не вступили в силу. Проте, слід зазначити, що це був досить прогресивний акт, який сміло відходив від певних архаїчних положень. На зміну КК 1960 р. 5 квітня 2001 р. був прийнятий новий КК України, в якому вперше в історії розвитку українського кримінального законодавства виділено окремий розділ, присвячений особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Таким чином, історія становлення законодавства, що стосувалося особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, характеризується зміною по суті двох протилежних підходів. Запровадженню диференційованого підходу до кримінальної відповідальності неповнолітніх, який певною мірою встановився в дореволюційний період (до 1917 р.), передував тривалий процес законодавчих спроб. Проте вже в перші роки радянської влади вказаний підхід по суті було зруйновано, а неповнолітні в кримінально-правовому ставленні до себе були практично прирівняні до дорослих. І лише в КК України 2001 р. біло відроджено проведення диференціації кримінальної відповідальності неповнолітніх, що знайшло своє закріплення в Розділі XV Загальної частини КК.

Отже, навіть короткий огляд історії розвитку законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх вказує на зародження та необхідність подальшої спадковості таких основних концептуальних положень в кримінальному законодавстві, як: наявність особливого підходу до регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх; встановлення системи пом'якшення їх відповідальності, яка диференціюється залежно від конкретних вікових періодів; пошук нових та пом'якшення загальних покарань; застосування особливих форм кримінальної відповідальності; особлива увага до особи неповнолітнього.

Висновки. Практичне значення результатів проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та пропозиції, які містяться у ньому, можуть бути використані для подальшого удосконалення кримінального законодавства щодо особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, сприятимуть вдосконаленню судової практики в цій категорії справ. Результати дослідження можуть бути використані для подальших наукових розробок цієї проблематики, а також при викладанні курсу кримінального права в вищих навчальних закладах.

Список літератури: 1. Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права: В 2-х т. / Н. П. Василенко. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1929. – Т. 1. – 448 с. 2. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на ввічливий поведінку // В. Веселуха. Право України. – 1999. – № 7. – С. 93–97. 3. Кушнір П. Підлітки і злочинність / П. Кушнір. Вісник прокуратури. – 2000. – № 3. – С. 57–61. 4. Павлов В. Г. Суб'єкт преступлення в уголовном праве / В. Г. Павлов. – СПб.: Издательский торговый дом «Герда», 1999. – 118 с. 5. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – М.: Юридическая литература, 1986. – Т. 4. – 511 с. 6. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1925 гг. / Под ред. И.Т. Голякова. – М.: Госюриздат, 1953. – 463 с. 7. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні. / В. М. Бурдін. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.

Bibliography: 1. Vasylenko, N. P. *Materialy do istoriyi ukraïns'koho prava*. 2 Vols. Kyiv: Vseukraïns'ka Akademiya nauk, 1929. Vol. 1. Print. 2. Veselukha, V. "Sotsial'nyy i pravovyy status nepovnoolitnikh i yoho vplyv na vikymnu povedinku." *Pravo Ukrainy*. 7 (1999): 93–97. Print. 3. Kushnir, P. "Pidlitky i zlochynnist'." *Visnyk prokuratury*. 3 (2000): 57–61. Print. 4. Pavlov, V. H. *Sub'ekt prestupleniya v uholovnom prave*. Saint Petersburg: Yzdatel'skiy torhovy dom «Herda», 1999. Print. 5. *Rossyyskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov*. 9 vols. Moscow: Yurydycheskaya lyteratura, 1986. Vol. 4. Print. 6. Holyakova, Y. T., ed. *Sbornik dokumentov po ystoriyy uholovnoho zakonodatel'stva SSSR y RSFSR 1917–1925 hh*. Moscow: Hosiuryzdat, 1953. Print. 7. Burdin, V. M. *Osoblyvosti kryminal'noyi vidpovidal'nosti nepovnoolitnikh v Ukrayini*. Kyiv: Atika, 2004. Print.

Надійшла (received) 02.11.2015

Відомості про авторів /Сведения об авторах /About the authors

Кузьменко Олександр Васильович – кандидат педагогічних наук, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри права; тел.: (057) 707-62-09; e-mail: kuzmenko_alexander@rambler.ru.

Кузьменко Александр Васильевич – кандидат педагогических наук, Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт», доцент кафедры права; тел.: (057) 707-62-09; e-mail: kuzmenko_alexander@rambler.ru.

Kuzmenko Oleksandr Vasylovych – Candidate of Science (Ph. D.) in Pedagogy, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Associate Professor Department of Law; tel.: (057) 707-62-09; e-mail: kuzmenko_alexander@rambler.ru.